

Kulturmiljöutredning nr 15

Närtuna-Gottröra

Ett riksintresseområde för kulturmiljövården
2016

NORRTÄLJE
KOMMUN

Kulturmiljöutredningar Norrtälje kommun 2011-2016

I Norrtälje kommun finns höga kulturmiljövärden, något som avspeglas i det stora antalet riksintresseområden för kulturmiljövården som Riksantikvarieämbetet pekat ut. I Norrtälje finns det finns 26 sådana områden och 2011 beslutade Norrtälje kommun att göra en kulturhistorisk utredning av 22 av dessa områden, dels för att skapa ett bättre beslutsunderlag för kommunen och dels för att informera om riksintresseområdets kulturmiljövärden till allmänheten.

Följande områden ingår i den kulturmiljöutredning som genomförts:

Skärgårdsmiljöer

1. Arholma
2. Backbyn
3. Barnens Ö
4. Svartlöga – Rödlöga

Farleds- och kommunikationsmiljöer

5. Grisslehamn
6. Väddö kanal

Landsbygd, förhistoria till stormaktstid

7. Estuna – Lohärad
8. Häverö
9. Kristineholm
10. Länna
11. Norsjön
12. Roslagsbro
13. Skederid – Husby-Sjuhunda
14. Skedviken
15. (Skepptuna) – Närtuna – Gottröra
16. Söderby-Karl
17. Vagnåla

Herrgårds- och slottsmiljöer

18. Näs

Industrimiljöer

19. Edsbro
20. Hallstavik
21. Herräng
22. Skedbobruk

Innehållsförteckning

Inledning	4
Presentation av riksintresseområdet	6
Riksintresset Närtuna-Gottröra	8
Landskapet	9
Dalgångsbygd utmed förhistorisk vattenled	10
Tidig centralbygd	11
Byar och ensamgårdar	14
Dalgångsbygd med lång historisk kontinuitet	15
Medeltida sockencentrum	24
Medeltida kyrkor - strategiskt placerade	25
Säterier och herrgårdar	31
Representativt utformade miljöer	32
Värden att bevara och utveckla	36
Riksintressebeskrivningen	36
Kärnvärden i riksintresset	37
Tips och råd för dig som bor	39
Planering på landsbygden	42
Källor	46

Inledning

Norrtälje är en expansiv kommun. Det medför ett ökat exploateringsstryck på attraktiva områden med närhet till Norrtälje stad och i kommunikativt fördelaktiga områden.

I kommunen finns bland annat mycket höga kulturmiljövärden, vilket avspeglas i att det finns 26 riksintresseområden för kulturmiljövärden i kommunen. Flera av dem ligger i områden som är attraktiva för framförallt exploatering för nya bostäder.

Att kommunen har många områden med höga kulturhistoriska värden är en tillgång och det är viktigt att planering och hänsyn tas så att ny bebyggelse inte påtagligt skadar dessa specifika miljöer och karaktärer.

Kommunen beslutade 2011 och 2013 om medel för utförande av kulturmiljöanalyser för att klargöra förutsättningarna för förändring av markanvändningen i samspel med de kulturvärden som finns i dessa områden. Huvudsyftet har varit att skapa ett beslutsunderlag för kommunens bygglovgivning och planarbete samt att informera om riksintresseområdets kulturmiljövärden till allmänheten.

Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras natur- eller kulturmiljövärden eller med hänsyn till friluftslivet skall enligt miljöbalkens 3 kap 6 § så långt möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön.

De områden som lyfts fram som riksintressanta i landet från kulturmiljösynpunkt, är de som på ett tydligare sätt än andra, visar upp en lokal karaktär och kvalitet genom att det går att avläsa tidsdjup, särprägel eller representativitet för den specifika karaktären eller kvaliteten. Riksintresseområdena ska kunna ge betraktaren ett utsnitt av en pedagogisk, spännande och levande berättelse om landets och befolkningens utveckling.

Det är ett av riksintresse-instrumentets styrka att kunna anlägga ett nationellt perspektiv på en lokalt vanligt förekommande företeelse. Fysisk planering går i mångt och mycket ut på att väga olika samhällsintressen i den fysiska miljön, mot varandra, för att nå en långsiktigt hållbar samhällsutveckling. Välgrundade avvägningar förutsätter kunskap om dessa olika samhällsintressen. Det här dokumentet avser att beskriva och belysa de kulturmiljövården som finns så att de bevaras och utvecklas i samklang med samhällsplaneringen.

Vårt kulturarv är inte bara en självklar del av en god och stimulerande livsmiljö, utan även en viktig resurs för rekreation, friluftsliv, turism- och besöksnäringen. När vi gör förändringar i den fysiska miljön är det allas vårt ansvar att ta tillvara och utveckla kulturarvet, så att det kan föras vidare till kommande generationer.

Det nuvarande urvalet av riksintresseområden gjordes till största delen år 1987 i samband med tillkomsten av naturresurslagen (NRL), då begreppet riksintresse fick en juridisk innebörd.

Riksantikvarieämbetet (RAÄ) är ansvarig myndighet för riksintresseområden för kulturmiljövården. De befintliga motiv- och värdebeskrivningar för de befintliga riksintresseområdena beslutades under åren 1996-97. Länsstyrelsen i Stockholms län har påbörjat en översyn av länets riksintressen. Det arbetet skall vara slutfört 2019. De 22 analyser som nu är framtagna för Norrtälje kommun kommer att vara ett viktigt underlag för eventuella förändringar avseende innehåll och avgränsningar.

Beskrivningen till riksintresset för Närtuna– Gottröra framhåller framförallt den långa kontinuiteten i dalgångsbygden med mindre byar och ensamgårdar strategiskt belägna utmed den under förhistorisk tid viktiga Långhundraleden. De omgivande rika fornlämningssmiljöerna, med bland annat Upplands näst största gravfält, vittnar om bebyggelsekontinuitet alltsedan järnåldern. Inom riksintresseområdet finns även inslag av herrgårdar och större gårdar som Johannesberg och Stora Gottröra samt miljön kring Närtuna och Gottröra medeltidskyrkor.

Presentation av riksintresseområdet

Riksintresseområdet Närtuna – Gottröra ligger Norrtälje kommuns västra del mot gränsen till Sigtuna och Vallentuna. En del av riksintresset sträcker sig in i Sigtuna kommun. Det är en centralbygd strategiskt belägen invid flera viktiga kommunikationsleder. Utmed den forna sjön Hederviken och Närtunaån gick den så kallade Långhundraleden som sträckte sig från Trälhavet mot det inre av Uppland. Österifrån sträckte sig ytterligare farleder utmed sjösystemet från Östersjön in över Gottröra och Närtuna. Det strategiska läget intill flera kommunikationsleder har haft avgörande betydelse för bebyggelseetablering och landskapsutnyttjande. Området var en del av det gamla folklandet Attundalands kärnområde och fornlämningsmiljöerna vittnar om en tät yngre järnåldersbygd.

Dalgångsbygden domineras av mindre byar och ensamgårdar belägna på höjder i det öppna landskapet. Äldre ortnamnsformer (*-by, -sta -tuna* m fl) och omgivande rika fornlämningsmiljöer vittnar om att byarna kan föras tillbaka till förhistorisk tid. På höjdsträckningar kring Gottröra kyrka och de inre delarna av Närtunaviken finns förhistoriska lämningar som sträcker sig tillbaka till bronsålder och äldre järnålder. Den yngre järnålderns gravfält ligger ofta i anslutning till nuvarande bytomter. Vid flera av byarna belägna intill Närtunaviken finns stora gravfält som utmärks av en lång brukningskontinuitet med gravar av både äldre och yngre järnålderskaraktär. Malmby intar en särställning med ett av Upplands största gravfält med över femhundra gravar.

Gottröra och Närtuna sockenkyrkor uppfördes med kraftiga försvarstorn under slutet av 1100-talet, strategiskt i anslutning till de viktiga kommunikationsstråken genom området. Kyrkorna markerar platser som haft centrala funktioner sannolikt redan under förhistorisk tid. Namn med *-tuna* är av hög ålder och vanligast i Mälardalens centralbygder. Namnformen förknippas med en administrativ organisation knuten till centralmakten under förhistorisk tid och medeltid. Vid Öbacken söder om Närtuna kyrka tros det även ha funnits en handels- och marknadsplats intill den forna Långhundraleden under medeltid.

Johannesbergs slott och Braheberg har sin bakgrund i 1600-talets säteribildning. I anslutning till herrgårdarna finns bebyggelseämningar efter gårdar som avhysts för att lämna plats åt godsens ägor. Johannesberg är också förknippad med ett militärhistoriskt arv. Under andra världskriget upprättades här ett läger för hemlig polisutbildning av norska trupper i syfte att medverka vid Norges befrielse. Gården Vardala belägen öster om Närtuna kyrka är representativ för den mindre typ av herrgårdar som uppfördes under 1700-talets mitt.

Riksintresset speglar sammantaget en förhistorisk och medeltida centralbygd med goda kommunikationer och lång bosättnings- och odlingskontinuitet. Gottröra och Närtuna medeltida sockencentra, herrgårds- och bymiljöer illustrerar väl lokalsamhällets sociala organisation. Den äldre byorganisationen, skiftesreformerna och godspolitiken har på olika sätt satt sin prägel på det agrara landskapet och bebyggelsen.

Riksintresset Närtuna - Gottröra

Motivering:

Dalgångsbygd utmed den under forntiden viktiga Långhundraleden, dominerad av mindre byar och *ensamgårdar* och med rikt fornlämningsbestånd, som speglar en bondebygd med kontinuitet sedan järnåldern. (*Fornlämningsmiljö*).

Uttryck:

Järnåldersgravfält invid byar och ensamgårdar och det stora Malmbygravfältet, Upplands näst största. Runsten. Den öppna odlingsbygden i de flacka dalbottnarna, äldre vägnät och spår av den tidigare Långhundraledens sträckning. Gårds- och bybebyggelsen, inslag av herrgårdar och större gårdar som Johannesberg och Stora Gottröra. Närtuna medeltidskyrka och Gottröra *sockencentrum* med medeltidskyrka, boställen och två skolbyggnader. Miljön berör även Sigtuna kommun.

Landskapet

Landskapet präglas av östra Mellansveriges typiska sprickdalsterräng med omväxlande öppna dalgångsstråk, sprickdalssjöar, skogsdominerade moränhöjder och öppna hållmarker. Sprickdalssystemet har en dominerande östvästlig riktning och åtföljs av långsträckta sjöar och uppodlade dalgångar. Sjön Sparren är bildad i skärningspunkten mellan korsande sprickdalar vilket gett sjön sin karakteristiska flikiga form med långsmala vikar, varav Närtunaviken är den längsta. I områdets södra del sträcker sig Närtunaåns nordväst-sydostliga dalgång som delvis sammanfaller med kommungränsen mot Vallentuna och Sigtuna.

Landskapet kännetecknas av skalväxlingar och variation. Vid Gottröra utbreder sig en vidsträckt och flack dalgång som utgör en utlöpare från Uppsalaslätten. Nedanför kyrkan snörs dalgången av och viker söderut mot Närtuna kyrka där den åter vidgas. Längre österut blir landskapet mer uppbrutet. Kring de inre delarna av Närtunaviken är topografin småkuperad och dalgångarna trängre vilket ger landskapet en mosaikartad och småbruten karaktär. Inom området finns flera ortnamn på *-hamra* som antas betyda kulle, förhöjning och sluttning i terrängen. Karaktäristiskt är den höga andelen odlingsmark och ett ställvis rikt inslag av öppna hagmarker på moränstråk och stenbundna höjdparter med mycket berg i dagen. De moränhöjder som under lång tid kontinuerligt brukats som betesmark har skapat gynnsamma förutsättningar för en artrik hävdgynnad flora. De öppna träd- och buskbärande betesmarkerna bidrar till variation och formrikedom.

De lågt liggande sedimentfyllda dalgångarna är sedan länge uppodlade. Redan under järnålder var stora delar av landskapet ianspråktaget. Landskapets långa brukskontinuitet framkommer genom rika fornlämningsmiljöer i anslutning till gårdarna. En särskilt framträdande karaktär för området är spåren efter förhistoriska farleder som knöt samman Östersjöskusten med det inre av Uppland. Det gynnsamma läget gav goda möjligheter till handel och transporter vid sidan av de traditionella agrara näringarna. Bebyggelsen i området som i huvudsak består av mindre byar och ensamgårdar knyts samman av ett väl bibehållet äldre vägnät. Utmed de gamla huvudvägarna ligger de medeltida sockenkyrkorna Gottröra och Närtuna. Ett mindre inslag av herrgårdar och större gårdar som Johannesbergs slott, Braheberg och Vardala har satt sin prägel på omgivande landskap.

Nyckelkaraktär

- Formrikt sprickdalslandskap som skiftar i skala, från småbrutna väl avgränsade, till större flacka landskapsrum
- Hög grad av öppenhet som ger långa siktlinjer och stor överblickbarhet
- Bestående spår av områdets strategiska läge invid forntida vattenleder
- Levande landsbygd med stort tidsdjup
- Medeltida kyrkor med rötter i förhistoriska centrala platser
- Byar och ensamgårdar i karaktäristiska höjdlägen, rika fornlämningsmiljöer och ett sammanbindande äldre vägnät
- Inslag av ståndsmässiga herrgårdar och stora gårdar

Dalgångsbygd utmed förhistorisk vattenled

De öppna odlingsmarkerna har en gång varit vikar som skjutit in från Östersjön. Hederviken ingick i den förhistoriska Långhundraledens sträckning. Väster om Braheberg.

Tidig centralbygd

Närtuna-Gottröra är en tidig centralbygd som genom sitt strategiska läge brukats under lång tid. Läget intill Långhundraleden gav goda möjligheter till kommunikation och därmed fördelar för handel. I de låglänta sprickdalarna som tidigare utgjorde havsvikar fanns särskilt goda förutsättningar för odling och ängsbruk. I takt med att landet höjde sig ur havet frilades vidsträckt våtmarker och bördiga jordar. På höjdsträckningar intill de forna havsvikarna finns rika forn-lämningsmiljöer som sträcker sig tillbaka till bronsålder-äldre järnålder. Trots rationaliseringar av jordbruket möter man fortfarande ett levande odlingslandskap rikt på förhistoriska spår från människors brukande under tusentals år.

Strategiskt läge invid farleder

Genom Närtuna-Gottröra löper kommunikationslederna tätt. Närtunaåns dalgång där den numera utdikade sjön Hederviken bredde ut sig ingick i den förhistoriska Långhundraledens sträckning. Långhundraleden gick från Gamla Uppsala via Hederviken vidare genom Garnsviken fram till Tunafjärden. Genom bygden löpte avstickare från Långhundraledens vatten system till Östersjökusten i väster. Den så kallade Sjuhundraleden sträckte sig från Norrtäljeviken via Norrtäljeån, Lommaren, Husbyån, Björkarn, Långsjön och Metsjön. Från Närtunaviken, som var den innersta länken i en kedja av sjöar och vattendrag, sträckte sig ytterligare en farled, den så kallade Penningbyleden, som nådde kusten via Penningbyån. I takt med landhöjningen bildade landområden väster om Metsjön och Närtunaviken vattendelare mellan Långhundraleden i väster och vattensystemen i öster. Sjuhundraledens framkomlighet begränsades sannolikt redan under äldre järnålder vid tiden kring Kristi födelse (se karta s. 15).

Centrala platser

Vattenvägarna användes för transporter med båt på sommaren och med häst och släde över vinterisarna. Vid smala passager i strategiska lägen och vid naturliga omlastningspunkter uppstod en möjlighet för makteliten att kontrollera handels- och transportvägarna. En *tuna*-gård som ingår i sockennamnet Närtuna (*Nerthetunum* 1291) antas ha legat vid den vattendelare som finns vid sjön Sparren. Mycket talar för att många tuna-orter en gång varit någon form av centralorter för kult och politisk maktutövning. Tunaorterna återfinns ofta som prästgårdar eller centrala enheter inom en socken. Namnet *-tuna* har betydelsen ”inhägnad” och förleden i Närtuna har satts i samband med en förkristen fruktbarhetskult (Nerthus/Njord). En annan tolkning är att namnformen syftar på en forntida sjö eller fjärd (*niärdh*).

Även Stora Häradshamra kan ha haft någon form av central funktion under yngre järnålder. Namnet kan ursprungligen innehållit beteckningen *herse* som under yngre järnåldern var en titel på en befattningshavare eller storman. Inom området finns också byarna Västra och Östra Rickeby. Förleden *rink* har betydelsen ”krigare”, och Rinkaby/Rickeby skulle kunna syfta på att de varit gårdar som varit anslagna till underhåll för en speciell grupp krigare. I en åker på Västra Rickebys ägor har tre ormhuvudringar av guld från äldre järnålder påträffats, vilket styrker bilden av en maktelit i trakten kring Gottröra – Närtuna under förhistorien.

Tidiga bosättningar

Under bronsålder (1800-500 f Kr) var de öppna dalgångarna havsvikar som sköt in från Östersjön. De inträngande havsvikarna delade området i mindre bygder. Bronsålderns landskap präglades av en mosaik av skog, öppna till halvöppna, betespräglade gräsmarker och små åkrar. Bosättningsmönstret var rörligt, gårdarna flyttade med jämna mellanrum från plats till plats vartefter nya marker röjdes. Närtunavikens inre del är synnerligen rikt på fornlämningar som vittnar om bosättningar från slutet av bronsålder. Vid Ubby finns ett flertal med skärvtenshögar som tyder på en relativt omfattande boplats. Gravar i form av rösen och röseliknande stensättningar placerades på framträdande höjder ofta med utsikt över vatten och väl synliga i landskapet. Till denna tid hör också ett flertal hällristningslokaler i form av skålgropar eller ”älvkvarnar” inknackade i berghällar och stenblock. Älvkvarnsförekomster är rikliga kring Närtunavikens inre delar och på höjderna kring Gottröra kyrka.

Tät järnåldersbygd

Närtuna-Gottröra utgjorde en del av det gamla Attundalands kärnområde och fornlämningsmiljöerna vittnar om en tät järnåldersbygd. Under äldre järnålder (500 f Kr–550 e Kr) började djuren stallas under vintern och gödseljordbruket infördes, åkrarna kunde därigenom brukas mer intensivt. Ängen var en förutsättning för utvecklingen av ett fastare åkerbruk. På de gamla havsbottnarna hade vattnet lämnat plats för foderbärande sank- och våtmarker. Det äldsta jordbruket var knutet till lättodlade jordar utmed väl-dränerade sluttningar som kunde bearbetas med hacka eller årder. Sannolikt präglades odlingsystemet av återkommande röjningar, träda och uppodlingar med permanent odling av åkrarna närmast gårdarna. Den äldre järnålderns gravar har i regel en tydlig koppling till lätt dränerade jordarter. Dessa gravar representerar i vissa fall bebyggelselägen som övergivits eller flyttats under järnåldern. Gravarna kan också ha fungerat som gränsmarkörer mot andra bosättningar. Äldre järnålder är framför allt representerad i Närtunavikens inre del.

Under yngre järnåldern (550 – 1050 e Kr) skedde en kraftig kolonisation av området. Bebyggelsen koncentrerades till områden där förutsättningarna för odling var som mest gynnsamma och kommunikationerna var goda. I övergången till yngre järnålder lades grunden till dagens byar och gårdar. Gårdar lokaliserades till höjdlägen nära eller på samma plats som de historiskt kända bytomterna. Ägorna markerades med runstenar, by- och gårdsgravfält i nära anslutning till dagens bytomter. Ortnamn med efterleder på *-by*, *-sta* *-tuna* m.fl. vittnar om byarnas långa kontinuitet.

Flera byar som Malmby, Berga och Ubby har gravfält som utmärks av en lång brukningskontinuitet med gravar av både äldre och yngre järnålderskaraktär. I vissa fall kan gravfältens äldsta delar möjligen ha rötter i bronsålder. Malmbygravfältet har kontinuitet till äldre järnålder och särskiljer sig som ett av de största gravfälten i hela Uppland med cirka 550 gravar. Det strategiska läget vid de förhistoriska vattenlederna gjorde platsen lätt att nå för den omgivande bygden.

Förhistoriska vattenvägar inom Stockholms län. Riksintresset Närtuna - Gottröra ligger i anslutning till flera av dåtidens viktiga färdstråk. Äldre tiders vägar följde väl-dränerade höglänta åslägen.

Byar och ensamgårdar

Dalgångsbygd med lång historisk kontinuitet

Dalgångsbygden domineras av mindre byar och ensamgårdar belägna på moränhöjder och utmed dalgångssidorna i det öppna landskapet. Längs med gamla landsvägarna genom Närtuna och Gottröra socknar ligger Malmby, Ubby, Berga, Ingelsta, Kolsta, Närtunaby, Västra Rickeby, Lilla och Stora Gottröra. Från huvudvägarna löper ett vitt förgrenat lokalt vägnät mot bland annat Söderby, Kippinge, Stora Häradshamra, Mälhamra, Överlunda, Stora och Lilla Åkerby. Vägnätet har till stora delar en bevarad äldre sträckning. De mindre byarna och gårdarna och omgivande rika fornlämningsmiljöer vittnar om det långvariga bruket av dalgångsbygdens bördiga marker.

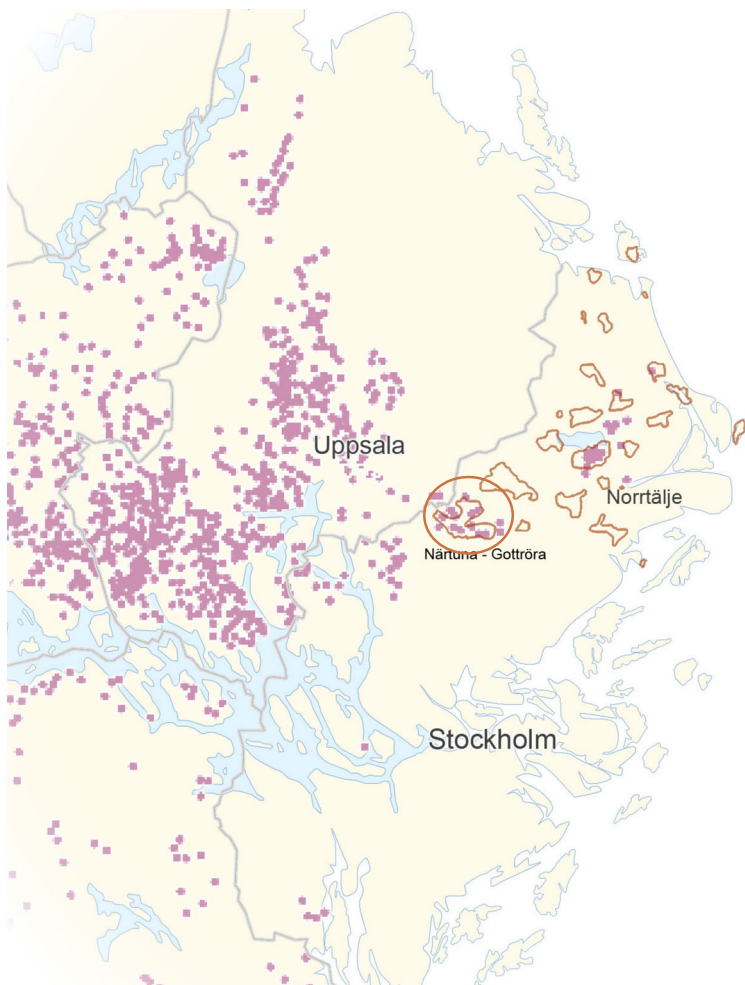
Byorganisation och ensamgårdar

Flera av byarna i Närtuna och Gottröra socknar var geometriskt reglerade. Det har sina rötter i det medeltida solskiftet, där marken fördelades efter gårdarnas storlek och läge i byn. Enligt solskiftets princip ”tomt är tegs moder” lades bytomten ut i regelbundna former som påminde om en stadsplan. Oftast blev bebyggelsen reglerad i typiska radbyar med gårdar på rad på långsmala tomter längs en väg. Regleringen var som mest intensiv i de centrala delarna av Uppland där antalet gårdar i byalagen var störst. Från 1700-talet och framåt blev jordbruket alltmer rationaliserat. Ägoblandningen upphörde och de många små tegarna slogs samman till större brukningsenheter. Laga skiftet innebar på många håll en brytpunkt i för traditionella bygemenskapen, något som på många håll förändrade landskapet i grunden. Många av byarna splittrades och ersattes av ett mönster med ensamliggande gårdar.

Öppet och brukat landskap

I anslutning till byar och gårdar är landskapet öppet och brukat. Fram till 1800-talet var en stor del av dagens odlingsmark mer eller mindre sankt ängsmarker. Landskapet närmast byarna var småskaligt och öppet med en mosaik av åkrar, ängar och beteshagar. För att utvinna mer åkermark och öka spannmålsskördarna genomfördes utdikningar av naturliga våtmarker och sjöar bland annat av sjön Hederviken. Stora sammanhängande åkrar skapades och det finmaskiga nät av öppna diken och renar som tidigare delade upp åkermarken försvann. Jordbruksreformerna under 1800-talet lade grunden för det rationella jordbruk som idag präglar dalgångsbygden.

Redan under medeltiden brukades stora delar av dagens åkermark. Närtuna-Gottröra utmärktes av mycket hög uppodlingsgrad i början av 1900-talet. Båda socknarna hade få bebyggda brukningsdelar per by, däremot var åkeraalen per brukningsdel stor och jordbruket var inriktat mot åkerbruk. De öppna odlingsmarker som omger gårdarna är en förutsättning för förståelsen och upplevelsen av det kontinuerligt brukade jordbrukslandskapet. Inom området finns också en relativt stor andel betesmark framförallt knuten till moränhöjder och impediment. Naturbetesmarkerna som bär på en lång hävdkontinuitet, innehåller en rik ängs- och betesmarksflora och bidrar till ett variationsrikt landskap.

Geometriskt reglerade byar före 1750. Källa SNA Stockholm - Mälarenregionen. Trakten kring Erken och Närtuna-Gottröra framträder som kärnområden för geometriskt reglerade byar inom Norrtälje kommun.

På 1750-talet bestod Ubby av fyra gårdar på en geometriskt reglerad bytomt. Gårdarnas andel i byn speglades i bredden på gårdstomten och läget på gårdstomten angav ordningsföljden i teglaget. Den gård som låg längst i söder fick också sina tegar i söder i varje teglag. På kartan syns fördelningen enligt solskiftesprincipen där varje gårds innehav följs av gårdens läge på tomten (markerat med olika färger). Norrgården (nr 1) och den södra obebyggda tomten (nr 5) brukades tillsammans.

Äldre gårdsmiljöer

Moderniseringen av jordbruket återspeglas i byggnadsskicket vilket förändrade de tidigare täta och slutna bykärnorna med kringbyggda gårdar. Nya typer av mangårdsbyggnader byggda med tydlig påverkan av de rådande arkitekturstilarna och storskaliga ekonomibygnader som rymde fler funktioner än tidigare ersatte det traditionella månghussystemet. De gårdar som idag ligger kvar på den ursprungliga bytomten utmärks därför ofta av en större och mer glest bebyggd gårdstomt. Det ekonomiska välstånd som jordbruket gav, manifesterades i vissa fall i större mangårdsbyggnader uppförda i två våningar. Stora rationella ekonomibygnader krävde mer utrymme och byggdes ibland utanför de ursprungliga gårdstomterna. De ekonomibygnader som uppfördes för olika behov i jordbruket är en viktig del av den agrara miljön och betydelsefulla för byarnas karaktär. Yngre bebyggelse utan direkt koppling till den agrara driften har med tiden växt fram kring de gamla landsvägarna och i utkanten av byarnas odlingsmarker.

Lilla Åby, Västra Rickeby, Malma, Västanberga, Lindberga, Malmby, Lilla och Stora Gottöra utgör exempel på välbevarade gårdsmiljöer med äldre traditionell bebyggelse. Gårdarna har i regel en traditionell utformning med mangårdsbyggnad och en eller flera ekonomibygnadslängor i vinkel kring de öppna gårdsplanerna. Idag präglas gårdstomterna ofta av flera generationers bostadhus och ekonomibygnader. Bebyggelsen består huvudsakligen av traditionell jordbruksbebyggelse från 1800-talets slut och 1900-talets början. Men själva gårdsläget är ofta betydligt äldre. Vid flera av gårdarna finns rika trädmiljöer, i form av alléprydda vägar, solitära vårdträd, äldre fruktträd eller stora lövträd. De inramande äldre träden bidrar tillsammans trädgårdarna till en lummig gårdsmiljö.

Fornlämningsrikt kring Närtunaviken

Trakten kring Närtunaviken karaktäriseras av ett småkuperat och mosaikartat odlingslandskap. De öppna åkerfälten bryts upp av betade blockrika moränhöjder, åkerholmar, diken, trädgångar och solitärträd som bidrar till formrikedom och variation. Mindre byar och ensamgårdar ligger samlade i typiska höjdlägen och binds samman av ett äldre slingrande småskaligt vägnät. Vid Ubby, Kippinge, Söderby, Malmby och Berga är det möjligt att följa kontinuiteten i såväl jordbruksmarken som i bebyggelsemönstret. Gravrosen och

Inom riksintresseområdet finns betade blockrika moränhöjder med lång hävdkontinuitet som bidrar till formrikedom och variation.

stensättningar samlade på krönen av moränhöjderna kring den forntida havsviken vittnar om bosättningar under bronsåldern och äldre järnålder. På de hållbundna moränryggarna, som sedan länge varit betesmarker, och i nära anslutning till de historiska bytomterna finns framträdande gravfält med gravar från både äldre och yngre järnålder som tillsammans med det äldre ortnamnsskicket visar på byarnas höga ålder.

Malmby rusthåll och bygdegravfält

Malmbygravfältet är efter Hemlanden på Birka och Jordbrogravfältet ett av de största gravfälten i Mälardalen. Gravfältet som har kontinuitet till äldre järnålder består av minst 550 gravar och ligger i en öppen hagmark på båda sidor om den gamla landsvägen väster om Malmby gård. Gravfältet kan vara betydligt större eftersom flera gravar kan dölja sig under marken utan någon synlig markering. Här har människor från hela den omkringliggande bygden begravt sina döda. Gravarna utgörs av runda, rektangulära och tresidiga stensättningar, flera resta stenar, en domarring, högar och en skeppssättning. Under yngre järnålder upphörde de stora bygdegravfälten att användas och man övergick till att begrava de döda på gårdsgravfält.

Öster om Malmby finns ytterligare ett gravfält bestående av över hundra gravar. Söder om gården, på de större moränhöjderna som tidigare kallades Stora och Lilla Tunbacken finns ett flertal enstaka stensättningar och högar samt tre gravfält, varav det ena innehåller ett röse. Namnet Tunbacken kan syfta på ett äldre byläge för den tidigt försvunna byn Ånsta som redan på 1500-talet var en så kallad skatteutjord. En utjord är en obebyggd jordegendom som ändå taxeras separat. Ofta indikerar utjordar ödelagda byar eller gårdar. Ånsta skatteutjord brukades av gårdar i Söderby och Berga. Vid vägskalet öster om Malmbygravfältet och på ett gravfält vid det närbelägna Ubby finns två runstenar som rests av medlemmarna ur samma familj.

Malmby bestod i början av 1600-talet av en gård. På 1780-talet hade Malmby inrättats till rusthåll, vilket innebar att gården skulle hålla häst och ryttare i utbyte mot skattelättnader.

Malmby gård belägen vid den gamla landsvägen. Intill vägskalet står en runsten som Årmfast och Årngöt, Sigguns söner, lät resa efter sin fader Kättilfast

Eftersom det var kostsamt att utrusta en ryttare med häst var det inte ovanligt att rusthållen utgjordes av större gårdar med god ekonomi. På utmarken norr om Malmby låg torpen Skogsby och Dylan som var tilldelade rusthållet. Här fanns även ryttarens hustomt med tillhörande åkrar och ängar samt beteshagar för ryttarhästen. Malmby utmärktes av herrgårdsmässigt placerad bebyggelse med huvudbyggnaden flankerad av två mindre flygelpar. I väster låg ladugårdstomten med uthusen grupperade i fyrkant tydligt avskild från gårdsmiljön. Strax intill gården ligger Malmby f d skola som uppfördes på 1850-talet på Malmbys ägor.

Det stora gravfältet ligger i hagmark på vardera sidan av den gamla landsvägen väster om Malmby. Markerna kring gravfältet betades även på 1780-talet. I kartan syns Lilla och Stora Tunbacken som kan syfta på ett äldre byläge för till den tidigt försvunna byn Ånsta.

Berga och Uby

I det inre av Närtunaviken fanns bosättningar sannolikt redan i slutet av bronsåldern. På krönet av en markant moränhöjd söder om Närtunaviken ligger Berga. Det stora gravfältet söder om bytomten med omkring 150 gravar har lång kontinuitet, de äldsta delarna kan möjligen dateras till bronsåldern. Intill gravfältet finns bebyggelselämningar efter Bergas äldsta byläge. I anslutning till den gamla bytomten finns spår av äldre odling i form av åkerterasser. Berga som ursprungligen bestod av två gårdar flyttade till sitt nuvarande läge vid 1700-talets början. På moränhöjden och kring gårdsmiljöerna finns ett rikt inslag av gamla ekar och andra lövträd.

Vid Uby mittemot Berga på andra sidan viken finns ett flertal skärvstenshögar som vittnar om bosättningar under bronsåldern. På krönet av en moränhöjd med utblick över Närtunaviken

finns ett stort gravfält med bland annat rösen. Ubby bestod ursprungligen av en by med fyra gårdar på en geometriskt reglerad bytomt. Bebyggelsen var organiserad i en typisk radby med kringbyggda gårdar på rad öster om byvägen. Ubby bytomt bär ännu drag av den ursprungliga radbykaraktären.

Kring Berga finns ett rikt inslag av gamla ekar.

Västra Rickeby

Västra Rickeby som ligger väster om Gottröra kyrka utgör en välbevarad gårdsmiljö belägen på den ursprungliga bytomten där det tidigare legat flera gårdar i en by. Byn bestod ursprungligen av fyra gårdar organiserade i en radby norr om landsvägen. På 1760-talet var byns gårdar uppdelade i sju brukningsdelar. Västra Rickeby var under en period rusthåll. Idag finns Södergården kvar på den gamla bytomten. Gården hörde fram till början av 1800-talet till Vängsjöbergs fideikommiss. En rak alléprydd väg leder fram mot gården och den gamla bytomten inramas av flera äldre askar, varav flera tidigare hamlats. Gårdsmiljön är sammanhållen och karaktäriseras av en bevarad äldre gårdsform tydligt uppdelad med åtskilda man- och fägårdsdelar.

Huvudbyggnaden är herrgårdsmässigt uppförd i en och en halv våning med verandor på husets norra och södra sida och flankeras av två byggnader. I norr ligger fägårdsdelen med uthus och ekonomibyggnader grupperade kring det öppna gårdstunet. I bebyggelsemiljön ingår en rustkammare, en liten förrådsbod som fanns på rusthållen för förvaring av utrustningen. I omgivningen kring gården finns tre gravfält varav ett innehåller en älvkvarnsförekomst. I dalgångsbotten söder om byn rinner Lindbergaå, en rest av den forna

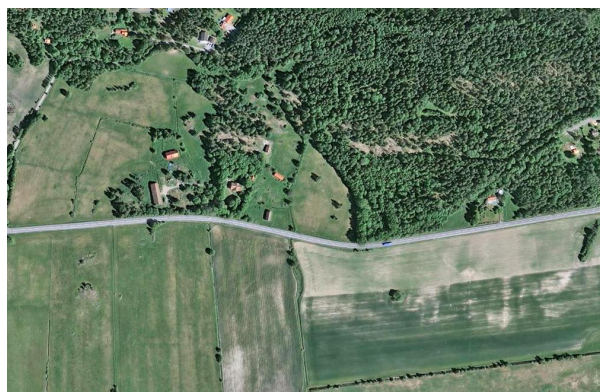
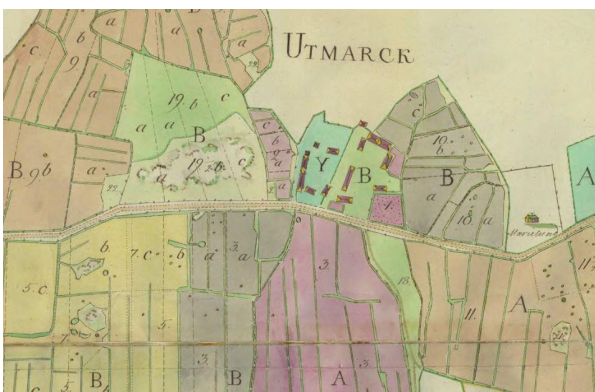
Långhundraledens sträckning. Här har man påträffat rester av en kavelbro byggd av ekstockar i flera lager. Bron har daterats till äldre järnålder och var anlagd över den förhistoriska vattenleden. I en åker på Västra Rickebys ägor har tre ormhuvudringar av guld från samma tid påträffats.

Västra Rickeby bestod ursprungligen av fyra gårdar organiserade i en radby. På 1810-talet hörde Södergården till Vängsjöberg fideikommiss. I dalgångsbotten söder om gården har man funnit rester efter en kavelbro, daterad till äldre järnålder, anlagd över den förhistoriska vattenleden (platsen markerad i kartbilden t v).

Stora Gottröra

Utmed landsvägen längre österut ligger Stora Gottröra som utgör ett exempel på en större ensamgård bildad i samband med den agrara omvandlingen. Byn bestod på 1760-talet av två gårdar, varav en låg under Johannesbergs säteri. Idag finns en gård kvar på den gamla bytomten. Mangårdsbyggnaden från 1880-talet omgavs av en stor trädgård och består av en praktfull timrad tvåvåningsbyggnad med en veranda i två våningar. I bebyggelsemiljön ingår även ett flertal ekonomibyggnader och inslag av äldre uthus belägna utanför trädgårdstomten. Stora Gottröra har en bevarad äldre gårdsstruktur med ett flertal äldre träd som inramar tomtgränsen. I omgivningen kring gården finns ett gravfält och ett flertal skålgropar inknickade på bergsklackarna.

Stora Gottröra har en bevarad äldre gårdsstruktur med ett flertal äldre träd som inramar den stora bytomten. Byn bestod ursprungligen av två gårdar varav en låg under Johannesberg säteri.

De utflyttade gårdarna vid Håsta spreds ut längs den gamla byvägen.

Laga skifteslandskap - Håsta

Vid Håsta som ligger mitt i den vidstäckta dalgången nedanför landsvägen vid Gottröra kyrka illustreras det sena 1800-talets ekonomiska och sociala förändringar av landsbyden. Vid Håsta finns inslag av äldre gårdsbebyggelse med bystruktur präglad av laga skiftet och senare avskändringar. Håsta bestod ursprungligen av fem gårdar som låg samlade på rad öster om bygatan. Vid 1700-talets början hade en av gårdarna anslagits till kaplansboställe. Kaplanen

Landskapet kring Håsta är präglad av laga skiftet. De vidsträckt aängarna är numera uppodlade.

Håstas ursprungliga bytomt låg mitt i den vida dalgången.

eller komministern som beteckningen senare blev, var titeln för kyrkoherdens medhjälpare. Byn låg centralt i dalgången med åkergrändarna närmast öster om byn och vidsträckt sankt aängsmarker utmed Lindbergaån. Norr om Lindbergaån hade flera byar urfjällar, dvs. markområden som var insprängda inom en annan bys ägor. En del av urfjällarna kan ha sitt ursprung i ödelagda enheter under senmedeltiden. Eftersom Håsta låg mitt i slättbygden fanns ingen utmark i byns närhet. Den låg ett stycke från byn på skogspartiet väster om Stora Gottröra. Vid laga skiftet på 1850-talet var bytomten tätt bebyggd med kringbyggda gårdar. Fyra av byns sju gårdar flyttade ut från den gamla bytomten till nya gårdslägen med raka tillfartsvägar från den gamla slingrande byvägen.

Lilla och Stora Åby – mindre ensamgårdar

Lilla och Stora Åby som ligger i mindre tvärdalgången mellan Närtuna och Gottröra är exempel på mindre ensamgårdar. Bebyggelseenheter bestod i början av 1600-talet av vardera en gård. Lilla Åby utmärks av äldre gårdsbebyggelse bestående av en parstuga omgiven av sidobyggnader som formar ett gårdsplan. Två större ekonomibyggnader står tätt inpå den gamla byvägen.

Lilla Åby utmärks av en äldre gårdsbebyggelse. Två stora ekonomibyggnader flankerar den gamla byvägen.

Medeltida sockencentrum

Medeltida kyrkor – strategiskt placerade

De medeltida sockenkyrkorna Gottröra och Närtuna ligger på höjdsträckningar med en framträdande placering i det omgivande öppna jordbrukslandskapet. Kyrkan var länge navet i socknen, en normgivande och inflytelserik institution i det gamla bysamhället. Kyrkorna byggdes strategiskt under tidig medeltid i anslutning till de viktiga kommunikationsstråken genom bygden. Båda kyrkorna försågs med bastanta västtorn. Tornens kraftiga konstruktion och högt sittande ingång tyder på att det byggts som försvarstorn och tillflyktsplats under orostider.

Närtuna kyrkby och medeltida handelsplats

Närtuna kyrka ligger på en höjd söder om den gamla landsvägen. Närtuna socken tros ursprungligen ha bestått av två bygder. Den ena omfattade dalgången som sträckte sig från Närtunaviken med byar som Malmby, Söderby, Ubby och Berga. Den andra låg norr om kyrkan i tvärdalgången upp mot Gottröra. De fåtaliga fornlämningarna kring kyrkan kan tyda på att sockenkyrkan förlagts framme vid Långhundraleden som en sammanhållande länk mellan bygderna.

I omgivningen kring kyrkan finns tecken på att platsen tidigt haft en central betydelse i bygden. Strax söder om kyrkan intill den forna Långhundraleden ligger den så kallade *Öbacken* som tros ha varit en handels- och marknadsplats under medeltid. Långhundraleden gav förbindelser till Attundalands gemensamma tingsplats Folklandstingstad som låg i närheten av Lunda kyrka (Lunda socken i Sigtuna kommun). Vid tingsplatsen uppstod en marknad som tidigt utvecklades till en stadslänkande samhällsbildning som konkurrerade med Stockholm och Sigtuna som handelsort. Under 1300-talet utfärdades en rad kungliga påbud om att all handel skulle upphöra vid Folklandstingstad.

Platsen övergavs och tros ha flyttats till *Öbacken* även kallad *Mjölkholmen*. På 1550-talet omnämns ett "Folkelandsting" i Närtuna socken där man sedan länge drivit byteshandel. I en karta från början av 1700-talet över Närtuna kyrkby beskrivs Mjölkholmen i forna tider varit marknadsplats. Kyrkbyn bestod vid denna tid av åtta gårdar som låg samlade norr om landsvägen. Byn utgjordes av två byalag, Lillbyn och Storbyn. Mjölkholmen hörde till Lillbyn, som bestod av prästgården och Västergården. *Öbacken* var en betesmark med en liten åkervret och omgavs av vidsträckta, låglänta och fuktiga slätterängar. I väst mötte sjön Hederviken. På *Öbacken* finns rester efter husgrunder, fossil odlingsmark i form av åkerparceller och röjningsrösen samt troliga rester efter en hamnanläggning. I närområdet har även påträffats fynd efter stockbåtar. Fornlämningsmiljön förstärker bilden av en medeltida bebyggelse av köpmän och hantverkare på *Öbacken*.

Vid laga skiftet på 1850-talet kom flera gårdar att flytta ut från den tätt bebyggda bytomten och bebyggelsen spreds utmed den gamla landsvägen. Västanberga var en av gårdarna som flyttade ut från Närtunaby. Gårdsmiljön omfattar huvudbyggnaden uppförd med två flyglar från 1800-talet och flera ekonomibygnader. Den ena av flygelbyggnaderna rymde tidigare en

handelsbod. Västanberga låg strategiskt utmed den gamla landsvägen vars gamla sträckning märks genom de kvarvarande alléträden framför gårdsplanen.

Norr om kyrkan ligger prästgården. Prästen hade en framskjuten roll i samhället och bostället uppfördes enligt ståndsmässiga principer för att motsvara innehavarens sociala ställning.

Flygfoto över Närtuna
Fotograf: Ahrenbergsflyg 1936
Bildkälla: Stockholms läns museum

I kartan från 1707 över Närtuna kyrkby beskrivs Mjölksolmen i forna tider varit marknadsplats. Kyrkbyn utgjordes av två byalag, Lillbyn och Storbyn. Mjölksolmen hörde till Lillbyn, som bestod av prästgården och Västergården. Öbacken var en betesmark med en liten åkervret och omgavs av vidsträckt, låglänta och fuktiga slätterängar. I väst mötte sjön Hederviken.

I storskifteskartan från 1770-talet syns byalagens markfördelning (markerade med olika färger). Prästgården och Västergården kallades Lillbyn. Storbyn bestod av sex gårdar som var uppdelad i nio brukningsdelar.

Utmed den gamla landsvägen finns många äldre gårdsmiljöer. Västanberga (t v) var en av gårdarna som flyttade ut från den tätbebyggda kyrkbyn vid laga skiftet. En rest av den gamla landsvägens sträckning märks genom de kvarvarande alléträden.

Närtuna kyrka (föregående sida) och Öbacken med den forna sjön Hederviken i bakgrunden.

Huvudbyggnaden från 1820-talet består av en timrad gulmålad byggnad i en och en halv våning under sadeltak. I bebyggelsemiljön ingår även ytterligare ett bostadshus byggt i slutet av 1700-talet, en f d bryggstuga och ekonomibyggnader.

Gottröra medeltidskyrka och äldre bykärna

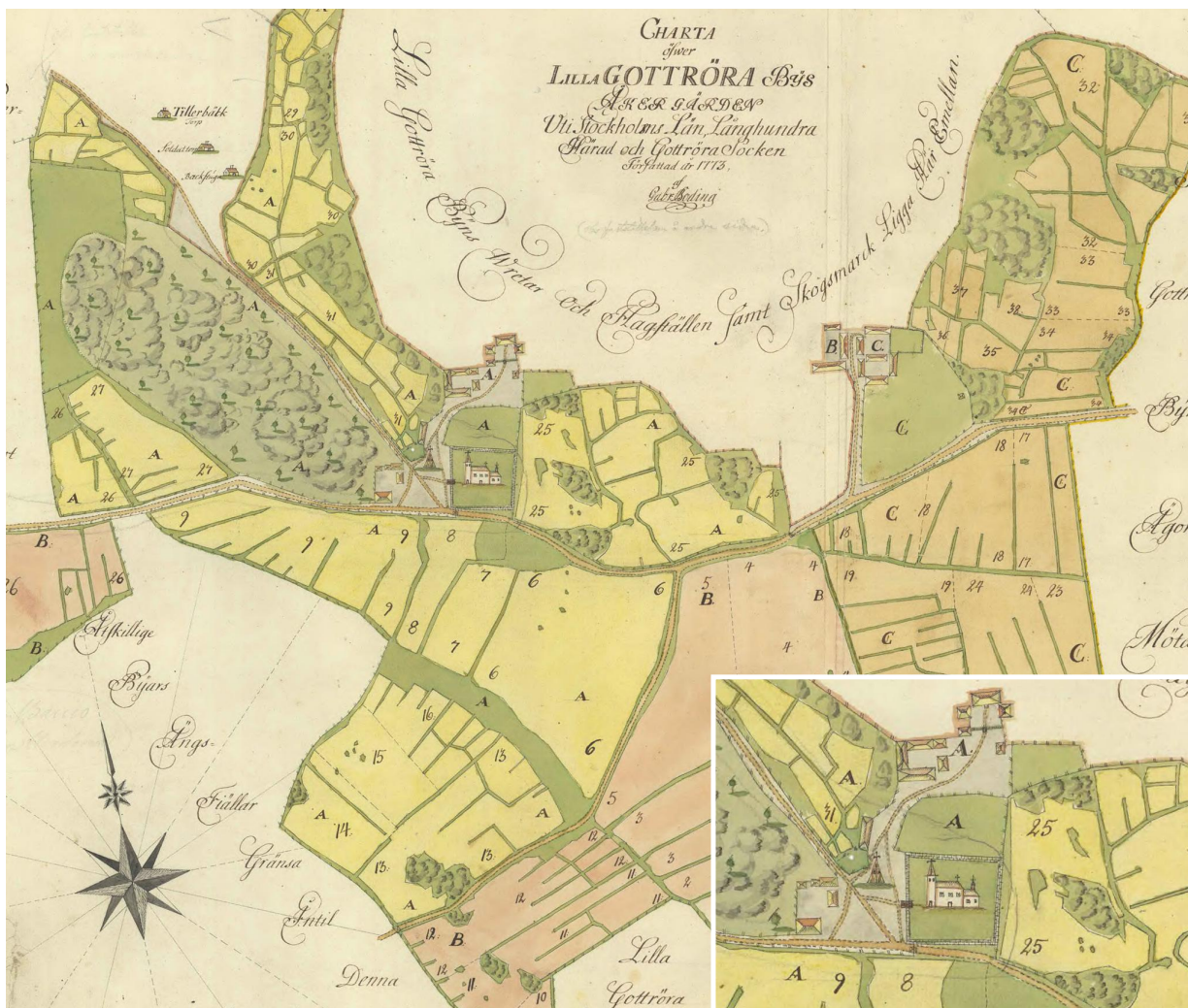
Gottröra sockencentrum karaktäriseras av äldre gårdar och yngre bebyggelse grupperade utmed den gamla landsvägen. Mitt i kyrkbyn reser sig Gottröra kyrka som byggdes i slutet av 1100-talet. Kyrkans äldsta delar är tornet, långhuset och västra halvan av koret. Sitt nuvarande utseende fick kyrkan på 1890-talet då kyrkan brann tills bara murar och valv återstod. Till Gottröra kyrka är också traditionen om Botolf knuten. Enligt medeltida källor utmanade Botolf kyrkan genom att ifrågasätta nattvarden som Kristi kropp och blod och dömdes till döden i en av få kättarprocesser i Sverige under medeltid.

Gottröra kyrka är belägen på Lilla Gottröras ägor. Lilla Gottröra var på 1680-talet rusthåll och bestod av två gårdar, Mellangården och Östergården, som brukade sina ägor ihop med Västergården belägen norr om Gottröra kyrka. Västergården eller Kyrkbyn som den också kallades tjänade som boställe för regementspukslagaren. Flera välbevarade byggnader ingår i bebyggelsemiljön kring kyrkan. I Kyrkbyn finns bland annat en knuttimrad parstuga och ett timrat rödmålat bostadshus i en och en halv våning under valmat och brutet tak. Väster om kyrkan ligger den f d Klockargården.

Gottröra kyrka i centrum med äldre gårdar och yngre bebyggelse utmed landsvägen. Intill kyrkan ligger äldre skolbyggnader. Öster om kyrkan uppfördes ett ålderdomshem (se nästa sida).

Gottröra kyrka är belägen på Lilla Gottröras ägor. Lilla Gottröra bestod på 1770-talet av Västergården (A), Mellangården (B) och Östergården (C).

Bygdens samlingspunkt och administrativa centrum

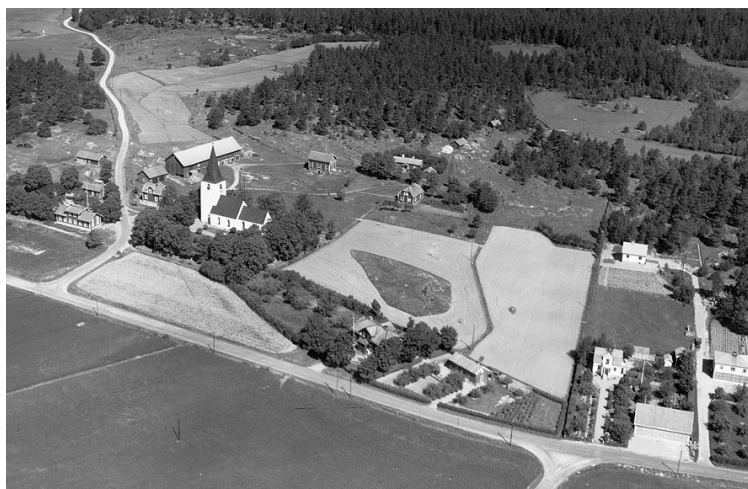
Kyrkorna kom från medeltid och framåt i flera avseenden att utgöra bygdens centrum, till vilken en rad olika service- och förvaltningsfunktioner, administrativa och sociala verksamheter koncentrerades. Lindberga som ligger ett stycke söder om Gottröra kyrka var tidigare ett gästgiveri och krog med anor från 1600-talet. Lindberga gästgiveri blev på 1700-talet häradets tingsplats. Vid gästgivaregården fanns också ett mejeri och handelsbod. Under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal inrättades olika typer av byggnader av allmännyttig

karaktär i närheten av kyrkorna. Kyrkan hade fram till 1800-talets mitt det offentliga ansvaret för skolan och undervisningen sköttes av kaplanen eller klockaren. Från och med 1842 års skolstadga inrättades en fast lärarkår och särskilda skolhus med lärarbostäder började byggas.

Vid Gottröra uppfördes två skolhus väster om kyrkan och ett ålderdomshem inrättades på kyrkans östra sida. Småskolan byggdes senare om och tjänstgjorde som postlokal. Vid Närtuna kyrka har flera generationers skolhus avlöst varandra. Redan på 1790-talet fanns en skolbyggnad i närheten av kyrkan. Ett nytt skolhus uppfördes i början på 1900-talet som därefter byggts ut i omgångar.

Under 1900-talet kompletterades bebyggelsemiljön kring sockenkyrkorna med nya bostadshus i anslutning till den äldre bebyggelsen. Bebyggelsens sammansättning samlad i ett stråk utmed de gamla landsvägarna bidrar i hög grad till kyrkbykaraktären. Närtuna och Gottröras äldre bykärnor med traditionell gårdsbebyggelse, 1900-talets bebyggelseförtätningar samt byggnader som skola, ålderdomshem, tidigare handelsbodas och Lindberga gästgivaregård speglar en kontinuerlig bebyggelseutveckling som tydligt uttrycker det gamla sockencentrats roll som samlingspunkt för handel, boende och service. Det omgivande öppna odlingslandskapet och bevarade ekonomibyggnaderna i anslutning till gårdsmiljöerna utgör en viktig del av helhetsmiljön.

Gottröra kyrka med kyrkby, skola och ålderdomshem. Flygfoto från 1952.
Fotograf: Ahrenbergsflyg
Bildkälla: Stockholms läns museum.

Lindberga som ligger ett stycke söder om Gottröra kyrka var tidigare ett gästgiveri och krog med anor från 1600-talet. Lindberga gästgiveri blev på 1700-talet häradets tingsplats. Vid gästgivaregården fanns också ett mejeri och handelsbod.

Säterier och herrgårdar

Representativt utformade miljöer

I de vida större dalgångarna där de öppna odlingslätterna breder ut sig och där förutsättningar för jordbruk varit särskilt goda ligger representativa högreståndsmiljöer med bakgrund som säterier och herrgårdar. Det herrgårdspräglade landskapet utmärks av sin storskalighet där byggnader, vägar, vyer och blickfång medvetet gestaltats för att dominera landskapet. Braheberg och Johannesberg utgör representativa exempel på godspolitikens påverkan på omgivande landskap.

Ståndsmässiga herrgårdar

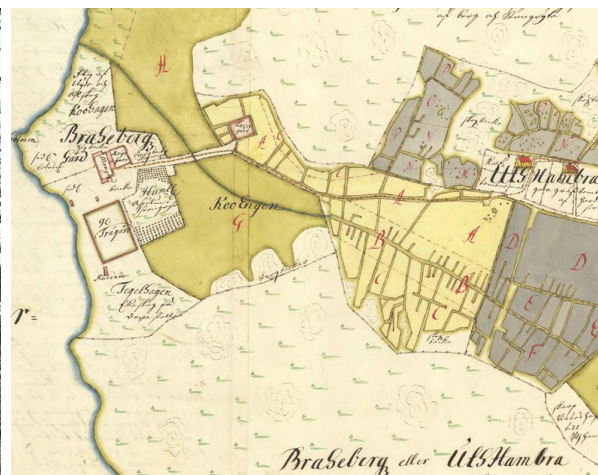
Under 1600-1700-talen började det övre samhällsskiktet manifesteras sin samhällsställning och sitt välstånd i påkostade herrgårdar. Huvudbyggnaden fick ofta ett dominerande läge intill stränder med visuell kontakt med omgivande landskap och med en zon fri från övrig bebyggelse. Man påverkade också landskapet omkring genom en målinriktad planering av vägnät, storskalig markarrondering samt anläggande av alléer och trädgårdar. Storgodsdriften på de rationellt skötta storjordbruken resulterade i öppna sammanhängande odlingsmarker. Ibland fick flera byar avhysas för att ge plats åt herrgårdarna och deras vidsträckta odlingsmarker. Arbetskraftsbehovet var stort och en stor del av arbetet på de stora jordegendomarna utfördes av statare, torpare och tjänstefolk. Torpen låg ofta i utkanten av gårdens odlingsmarker och representerar den sociala motsatsen till högreståndsmiljön.

Braheberg

Braheberg är ståndsmässigt beläget på en markant moränhöjd söder om Närtuna kyrka och den forna handelsplatsen vid Öbacken. Braheberg var redan under medeltiden sätesgård under namnet Uthamra. Gården har tillhört medlemmar ur Vasa- och Braheätterna och fick sitt nuvarande namn efter den sistnämnda släkten. Braheberg säteri bildades under 1600-talet på Uthamra bys ägor som ursprungligen bestod av tre gårdar. Säteriet bebyggdes representativt och förlades avskilt från resten av byn med utblick över Hederviken. En alléprydd väg leder upp till gården. Huvudbyggnaden med omgivande två flygelbyggnader uppfördes vid 1700-talets mitt. Flera ekonomibyggnader hör också till bebyggelsemiljön. Öster om Braheberg ligger bebyggelselämningarna efter Uthamra som avhystes under säteriet. Uthamra har rötter i tillbaka till järnåldern. Norr om den avhysta bytomten ligger ett stort gårdsgravfält som består av omkring 100 gravar.

Brahebergs herrgårdslandskap utmärks av storskaliga sammanhängande åkerfält och betade hagmarker med ett rikt inslag av gamla grovstammiga ekar. I kanten av Oxhagen som tidigare utgjorde en betesmark står länets tredje största ek. Den flera hundra år gamla jätteeken mäter över 960 cm i omkrets. Att det är just i herrgårdslandskapet vi finner de flesta riktigt gamla och grova ädellövträden är ett resultat av de historiska ägoförhållandena och hävden som lämnat ett biologiskt kulturarv i landskapet. All ekskog tillhörde kronan med undantag för ekskogen

på frälseägd jord som tillföll markägaren. Kring stora gods och herrgårdar, fick eken stå kvar som en symbol för status och makt. Nedanför gården sträcker sig våtmarksområdet Hederviken som vittnar om Långhundraledens sträckning. Hederviken hör till de värdefullaste hävdade insjöstrandängarna eller fuktängarna i kommunen.

Uthamras ena gård bytte namn till Braheberg i samband med säteribildningen på 1600-talet. I kanten av Oxhagen som tidigare utgjorde en betesmark står länets tredje största ek. Långa raka och alléprydda vägar, tydliga axlar, entréer och riktningar utgjorde en del av herrgårdskulturens stilideal. Genom gestaltade vyer och blickfång skapades en upplevelse av monumentalitet som gav en ståndsmässig inramning för egendomen.

Vardala

Vardala är ett exempel på en mindre typ av herrgårdar som uppfördes i Roslagen under 1700-talet. Herrgårdsmiljön har fortfarande den klassiska formen med huvudbyggnad och två flyglar. Till gården går en allé av lind och björk. Vardala bestod på 1630-talet av tre gårdar. I början av 1700-talet var den ena gården öde. På mitten av 1700-talet fanns åter tre gårdar och det var vid denna tid som nuvarande herrgård fick sin form.

Johannesberg

Johannesberg ligger på en moränhöjd i den öppna dalgången öster om Gottröra kyrka. Från landsvägen leder en alléprydd väg upp mot gården. Johannesbergs huvudbyggnad med två flygelbyggnader uppfördes i början av 1900-talet. I herrgårdsmiljön ingår även ett stort trevåningsmagasin, arbetarbostäder, trädgård och park. Johannesbergs föregångare var byn Djursby.

På 1650-talet bildades ett säteri under namnet Johannesberg av byns fyra frälsegårdar. Underlydande var bland annat byarna Löt och Östra Rickeby. Löt blev i samband med säteribildningen ladugård under Johannesberg. Söder om Johannesberg i hagmarken på en moränplatå med berg i dagen ligger bebyggelse lämningar efter Östra Rickeby. I anslutning till den historiska bytomten finns ett järnåldersgravfält som tillsammans med bebyggelse lämningarna efter de avhysta gårdarna uttrycker herrgårdsdraftens omvandling av det äldre bylandskapet.

På 1940-talet blev Johannesberg lägerplats för norska flyktingar, främst motståndsmän som tvingats i exil. Baracker uppfördes vid Johannesberg och torpen Runsten och Axevall som så småningom kom att hysa 1500 norrmän. Vid lägret bedrevs en hemlig polisutbildning av

de norska flyktingarna i syfte att medverka vid Norges befrielse. Den dåvarande chefen för kriminaltekniska anstalten Harry Söderman ansvarade för att organisera utbildningen. Vägen mellan Johannesberg och Axevall kallades Södermansvej efter honom. I slutet av 1980-talet renoverades slottet och byggdes om till en konferensanläggning. Idag har en golfbana etablerats på en del av godsets marker.

*Johannesberg ligger på en moränhöjd i den öppna dalgången öster om Gottröra kyrka. Flygfoto över Johannesberg från 1952 (ovan t h).
Fotograf: Ahrenbergsflyg 1952. Bildkälla: Stockholms läns museum*

Värden att bevara och utveckla

Riksintressebeskrivningen

Följande kapitel ska beskriva och förklara de värden som motiverar riksintresset, och hur de kulturhistoriska värdena kan bevaras och utvecklas. Den tillhörande kartan utgör en del av analysen som avser att underlätta möjligheten att utveckla och förstärka riksintressets karaktärer och kvaliteter. I kartan har riksintressets värdekomponenter uttolkats och förstärkts geografiskt.

Motivering:

Dalgångsbygd utmed den under forntiden viktiga Långhundraleden, dominerad av mindre byar och *ensamgårdar* och med rikt fornlämningsbestånd, som speglar en bondebygd med kontinuitet sedan järnåldern. (*Fornlämningsmiljö*).

Uttryck:

Järnåldersgravfält invid byar och ensamgårdar och det stora Malmbygravfältet, Upplands näst största. Runsten. Den öppna odlingsbygden i de flacka dalbottnarna, äldre vägnät och spår av den tidigare Långhundraledens sträckning. Gårds- och bybebyggelsen, inslag av herrgårdar och större gårdar som Johannesberg och Stora Gottröra. Närtuna medeltidskyrka och Gottröra *sockencentrum* med medeltidskyrka, boställen och två skolbyggnader. Miljön berör även Sigtuna kommun.

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp:

- Dalgångsbygd
- Fornlämningsmiljö
- Ensamgård
- Sockencentrum

Motivet till riksintresset är mycket omfattande både kronologiskt och tematiskt, något som visar på en svårighet i att hantera helhetsmiljöns kulturhistoriska kärnvärde i en samlad tolkning. Snarare handlar det om flera olika värden och sammanhangen däremellan. I de fysiska uttrycken för riksintresset framhävs enligt gällande beskrivning:

- Dalgångsbygd med lång historisk kontinuitet med spår av Långhundraledens sträckning
- Byar och ensamgårdar med omgivande fornlämningsmiljöer och ett sammanbindande äldre vägnät
- Inslag av herrgårdar och större gårdar
- Gottröra och Närtuna medeltida sockencentra

Dalgångsbygd

Landskapsparti präglad av långvarigt – i syd- och mellansverige ofta sedan yngre stenåldern – successivt utvecklat lantbruk i en dalgång, vars existerande grundstruktur av byar och gårdar vanligen bildats under yngre järnålder/tidig medeltid och vars infrastruktur av vägnät, sockencentra mm vanligen kan följas tillbaka till medeltiden.

Ensamgård

Jordbruksfastighet som inte tillhör by.

Fornlämningsmiljö

Miljö vars kulturhistoriska betydelse främst konstitueras av fasta fornlämningar, deras relation sinsemellan och till naturmiljön

Sockencentrum

Närmiljö successivt framvuxen kring sockenkyrka och prästgård och i idealfallet innefattande sockenstuga, klockargård, fattigstuga, skolhus, tiondebod, sockenmagasin och kyrkstallar.

Kärnvärden i riksintresset

Riksintresseområdet representerar såväl unika som representativa kulturmiljövärden. Det öppna odlingslandskapet med mindre byar och ensamgårdar, ett äldre vägnät och omgivande förhistoriska miljöer är representativt för den agrarhistoriska landskaps- och bebyggelseutvecklingen i en karaktäristisk uppländsk dalgångsbygd. Braheberg och Johannesberg utgör representativa exempel på godspolitiken påverkan på det agrara landskapet och bebyggelsen. Det inre av Närtunaviken utmärker sig med sin stora koncentration av fornlämningar i vissa fall med rötter i bronsåldern. Malmbygravfältet intar en särställning som ett av Upplands största gravfält. Till de unika värdena hör också riksintressets strategiska läge intill flera viktiga farleder liksom spåren efter Långhundraledens sträckning. Gottröra och Närtuna medeltida sockenkyrkor är representativa exempel på kyrkans funktion som socknens centrum dit en rad olika administrativa och sociala verksamheter koncentrerades. Samtidigt representerar kyrkomiljöerna unika värden. Båda är uppförda med försvarstorn på strategiska platser under tidig medeltid. Vid Närtuna kyrka ligger den så kallade Öbacken som tros ha varit en handels- och marknadsplats under medeltid.

Dalgångsbygd utmed förhistorisk vattenled

Riksintresset speglar sammantaget en förhistorisk och tidigmedeltida centralbygd med goda kommunikationer och lång bruknings- och bosättningskontinuitet. En särskilt framträdande karaktär för området är spåren efter förhistoriska farleder som knöt samman Östersjöskusten med de inre av Uppland. Bebyggelsen är tydligt anpassad till de naturgeografiska förutsättning-

arna med mindre byar och ensamgårdar i karaktäristiska höjdlägen. By- och gårdsmiljöerna med omgivande öppna odlingsmarker, ett sammanbindande äldre vägnät och rika fornlämningsmiljöer illustrerar bebyggelsens utveckling och det långvariga bruket av dalgångsbygdens bördiga marker.

Byar och ensamgårdar

Riksintresset utgör i sin helhet ett åskådligt exempel på en bebyggelseutveckling med ursprung i järnåldern som ännu är urskiljbar. För att bevara de kvaliteter som riksintresset uttrycker är det avgörande att det öppna odlingslandskap som idag omger by- och gårdsmiljöerna värnas. Likaså är gårdsmiljöernas ekonomibyggnader som utgör dokument över tidigare generationers investeringar i jordbruket betydelsefulla för helhetsupplevelsen av landsbygden och dess byar och gårdar.

Medeltida sockencentrum

Närtuna och Gottröra medeltida kyrkor markerar platser som haft central betydelse i bygden under lång tid. Kyrkornas framträdande placering i det öppna odlingslandskapet och intill viktiga kommunikationsstråk visar på kyrkornas roll som socknens medelpunkt. Miljön kring kyrkorna speglar en kontinuerlig bebyggelseutveckling som tydligt uttrycker det gamla sockencentrats roll som samlingspunkt för handel, boende och service. I kyrkornas närhet finns tjänstemannabostäder, kyrkbyarnas äldre bykärnor med traditionell gårdsbebyggelse, 1900-talets bebyggelseförtätningar, byggnader av allmännyttig karaktär i form av skolbyggnader, ålderdomshem, tidigare handelsbodas och Lindberga gästgivaregård. Det omgivande öppna odlingslandskapet och bevarade ekonomibyggnaderna i anslutning till gårdsmiljöerna utgör en viktig del av helhetsmiljön.

Herrgårdsmiljöer

Herrgårdarnas ståndsmässiga placering på markanta moränhöjder, park- och trädgårdsanläggningar, alléprydda uppfartsvägar, lämningar efter avhysta bytomter och det omgivande odlingslandskapet präglat av stordriften ger uttryck för en medvetet gestaltad högeståndsmiljö. Det rika inslaget av gamla grova ekar kring Braheberg med bland annat en av länets största jätteträd är karaktäristiskt för det herrgårdspräglade landskapet. Sedan Johannesberg omvandlades till konferensanläggning har miljön förändrats genom att nya byggnader tillkommit och en golfbana etablerats på en stor del av godsets marker.

Tips och råd för dig som bor

Följande tips och råd kan fungera som inspiration och vägledning för dig som bor i området. Råden tar fasta på åtgärder som kan vidtas för att tillvarata och utveckla bärande kulturhistoriska kvaliteter i miljön.

Generella råd och tips vid ändring/tillägg av befintlig bebyggelse:

- Variationer i bebyggelsen bör bevaras. De ursprungliga materialen berättar om byggnadernas historia, äldre hantverksskicklighet, materialkvalitet och byggnadsteknik.
- Gamla fönster bör i så stor utsträckning som möjligt bevaras. Utbyte av gamla fönster till moderna kan ofta förändra hela fasadens gestaltning.
- Utbyte av hela locklister, panelbrädor eller hyvlad fasadpanel bör endast utföras i nödfall. Överväg i första hand att skarva nedifrån.
- Färgval bör göras i enlighet med den lokala traditionen. På landsbygden är de flesta rödfärgade fasader av faluröd slamfärg. Övriga snickerier bör målas med linoljefärg.
- Taktäckning bör väljas med hänsyn till lokal tradition och byggnadens funktion. Taktäckningen var traditionellt sett ofta av tjärat spån på ekonomibyggnader och torp. Senare kom det enkupiga teglet på bostadsbebyggelse och plåt och tvåkupigt tegel blev den vanligaste taktäckningen på ekonomibyggnader. Järnplåt och lertegel var dyrt och tillhörde herrgårdarna fram till 1900-talet.
- De få knuttimrade byggnader som fortfarande förekommer innehar stort kulturhistoriskt värde. Underhåll med traditionella material och metoder.
- Eventuell tillbyggnad eller andra nytillskott som fönster, dörrar och fasadpanel anpassas till den befintliga byggnaden när det gäller utformning, placering och materialval. Äldre fönstersnickerier är ofta utförda av trä med hög kvalitet. Fönsteromfattningar samt fönstersnickerier målas i linoljefärg. Renovering av befintliga fönster är ett föredra framför utbyte.
- Tänk på placering och utformning av belysning, staket och stolpar.

Att tänka på om du ska bygga nytt:

- Kontrollera om din planerade tomt ligger inom fornlämningsområde.
- Prioritera att bygga nytt i anslutning till befintlig bebyggelse och vägar.
- Titta på den närmsta omgivningen när det gäller den befintliga bebyggelsens skala, färgsättning, formspråk, byggnadernas placering på gårdstomten och tomtens utformning.

- Tänk på dörr- och fönstersättningens utförande, dimensioner och symmetri för att ge byggnaden ett harmoniskt fasaduttryck. Anpassa takets form och lutning efter husets proportioner.
- Låt tomtstruktur och trädgård inspireras av den omgivande bebyggelsemiljön. Sök möjlighet att återanvända formelement som gamla odlingslotter, samt inlemma bestånd av äldre träd och trädgårdsväxter, blommande och bärande buskar i den nya miljön.
- Sträva efter att ta tillvara nivåskillnader i topografin för att knyta an till den äldre miljön. Tänk på att tomten inte bör se för anlagd ut, låt utkanterna på ett naturligt sätt smälta in i omgivningen.

Andra tips och råd för att utveckla befintliga kulturhistoriska kvaliteter:

- Utveckla befintliga kvaliteter längs äldre bygator. Vid eventuell kompletterande bebyggelse kan nyplantering av träd "förlänga" bygatan. Vid behov hamling av nyttillkomna och befintliga träd längs med bygatan. Kontinuerlig återplantering av nya träd när äldre träd längs bygatan dör.
- Vägdkiken kan underhållas och slås på ett sätt som gynnar konkurrenssvag flora.
- Underhåll och bevara ekonomibygnader för förståelsen av den äldre bymiljön och upplevelsen av landskapet.
- Områdets tradition av staketstolpar och grindstolpar i granit bör upprätthållas och då gärna vara grovt huggen
- Skapa möjlighet att visuellt uppfatta och förstå historiska samband. Gravar och gravfält som ligger i närheten av den historiska bebyggelsen och vittnar om platsens förhistoriska bosättningsmönster bör hållas öppna så att de kan uppfattas från vägar och bebyggelse. Åtgärda igenväxningsvegetation genom röjning eller bete.
- Tillvarata pedagogiska möjligheter genom att sätta upp lättillgänglig information om intressanta målpunkter för boende och besökare som kan bidra till att berika upplevelsen av landskapets kulturhistoriska kvaliteter.

Planering på landsbygden

Bebyggelsen i landskapet

Ett nyuppfört hus syns mer på landsbygden än i staden. Placeringen, karaktären och skalan på nybyggda hus har stor betydelse för hur det påverkar landskapet. Hus som uppförs isolerat i landskapet med krav på nya tillfartvägar kan riskera att fragmentera odlingslandskapet och försvåra möjligheterna till fortsatt jordbruksdrift och förvaltning av viktiga natur- och kultur-miljökvaliteter.

Nyttillkommen bebyggelse kan också ge upphov till en ”uppluckring” av bebyggelsebilden och gradvis omvandling av landsbygden. Landsbygdens karaktär kan förändras och tappa en del av sin attraktionskraft när bostäder med ”villastandard” utan anknytning till den agrara miljön uppkommer. På sikt kan möjligheterna att tolka och uppleva historiskt framvuxna strukturer och samband i landskapet försvåras.

Av tradition är höjdlägen eller sluttningar naturliga platser att lägga bebyggelse på. Vid placering av byggnader i höjdlägen är det samtidigt viktigt att tänka på att byggnaden kan riskera att bli exponerad och alltför dominerande i landskapet. Det ställer särskilt höga krav på en genomtänkt placering och utformning av huset. Den äldre bebyggelsen har historiskt vuxit fram utmed vägar och stråk. Att förtäta och komplettera befintlig bebyggelse längs vägnätet knyter an till den äldre byggnadstraditionen och gör att nyttillskott smälter in på ett naturligt sätt i miljön. Vid komplettering av bebyggelse i anslutning till vägar är det viktigt att bevara gaturummets lantliga karaktär. Ny bebyggelse bör därför läggas ett stycke in från vägen.

Huset på tomten

När det gäller de enskilda byggnadernas placering på tomten bör man förhålla sig till bebyggelsemönstret på den specifika platsen och hur byggnaderna traditionellt sett placerats på gårdstomten. I de äldre bymiljöerna är bebyggelsen i regel placerad utmed byvägar med husen grupperade runt en mer eller mindre öppen gårdsplan.

Förhållanden som väderstreck, sol och vind har också betydelse. Traditionellt sett placerades husen för att tillgodose tillgång på värme och kyla på ett naturligt sätt. Vanligtvis placerades huvudbyggnaden på gårdstomtens högsta punkt med framsidan orienterad åt söder. Uthusen lades i regel lite lägre och inte alltid med utgångspunkt från huvudbyggnaden. Istället kunde uthusen vara anpassade efter bygatans eller vägens sträckning. Eftersom byggnadernas placering kan variera från plats till plats är det viktigt att titta på den närmsta omgivningen.

Sträva efter att ta tillvara topografins förutsättningar. Tomten bör bygga vidare på nivåskillnader i topografin för att skapa en varierad gårdsbild som samspelar med den omgivande miljön. Man bör också tänka på att tomten inte ser för anlagd ut. Det är en fördel om utkanterna av tomten på ett naturligt sätt smälter in i omgivningen. Tomtgränser kan med fördel utformas diskret med buskar, låga häckar eller staket. Mjuk vegetation av naturkaraktär ansluter till det omgivande landskapet.

De äldre bymiljöerna ramar ofta in av äldre träd, trädriddåer och buskar. Vid nybyggnad eller vid ändring och tillägg till befintliga byggnader bör det planeras med utrymme för växtlighet för att knyta an till den äldre miljön. Att spara äldre träd och vegetation invid ett nybyggt hus ger anknytning till platsen. Det tar tid för nyplanterade träd att växa sig stora. Uppväxta träd bidrar till en lummig miljö och har en storlek som kan samspela med huset.

Nya hus bör förhålla sig till och inspireras av skala och byggnadstraditioner hos omgivande bebyggelse. Undvik stora byggnadsvolymer som riskerar att bli dominerande i landskapet. Det kan i vissa fall vara bättre att bygga fler enheter på tomten. Garage och eventuellt förråd bör utformas enkelt och underordna sig boningshuset. Husens proportioner, takvinkel, färgsättning och material är byggnadsdetaljer som påverkar helhetsintrycket. Val av fönster har också stor betydelse för byggnadens uttryck och förmåga att samspela med den äldre traditionella bebyggelsen.

Generella riktlinjer för ny bebyggelse

- Orienteringen av nya byggnader bör ske efter väderstrecken i landskapet.
- Nya tillägg anpassas i skala och planform till omgivande bebyggelse med förankring på platsen.
- Komplementbyggnader underordnar sig boningshus både när det gäller placering och storlek.
- Takets form och lutning anpassas efter husets proportioner. Taket bör utgöra högst hälften av hela fasadens höjd.
- Fasaden kan hämta inspiration från omgivande bebyggelse och målas i färgskala med förankring på platsen. Vanligt förekommande i på landsbygden är träpanel i faluröd och naturanpassad färgskala i dämpade, ljusa jordfärger.
- Grunden bör utföras förhöjd och vara väl markerad.
- Val av fönster har stor betydelse för byggnadens uttryck och eventuella anpassning till en äldre bebyggelsemiljö.
- Naturliga tomter som följer terrängen. Trädgårdar bör ansluta till områdets lantliga karaktär, varva öppet med slutet. Eventuella avskärmningar i tomtgräns bör utformas diskret med buskar, låga häckar eller staket. Traditionen med vårdträd kan med fördel hållas levande, likaså föryngring och komplettering av alléer. Vid plantering förordas för platsen traditionella val av växter, fruktträd och bärbuskar för att knyta an till den äldre miljön.

Generella riktlinjer för ny bebyggelse i bykärna

- Komplettering sker i luckor på bytomterna eller i anslutning till den befintliga traditionella bebyggelsen.

- Tomtstorlek och placering av byggnader på tomten görs med hänsyn till befintligt bebyggelsemönster på platsen för att behålla känslan av en naturligt framväxt bymiljö.
- Gaturummet har ofta en lummig naturnära karaktär. Värna trädrader och alléer.

Generella riktlinjer för ny bebyggelse längs väg

- Ny bebyggelse längs med det äldre vägsystemet bör knytas till höjdlägen och inte placeras på odlingsmark.
- Utgå från gaturummets karaktär avseende indrag från gatan eller gatunära placering.

Generella riktlinjer för ny bebyggelse i skogsmark

- Ny bebyggelse i skogsmark bör ha den småskaliga torpmiljön som förebild när det gäller placering och skala.
- Bebyggelsen ligger ofta i brynet mellan skog och åker, med indrag från vägen.
- I skogsmark och brynzoner bör tomter utformas naturnära utan skarpa avgränsningar.

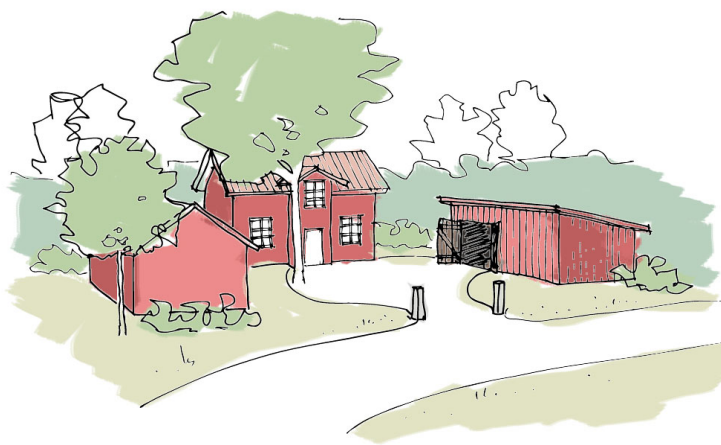
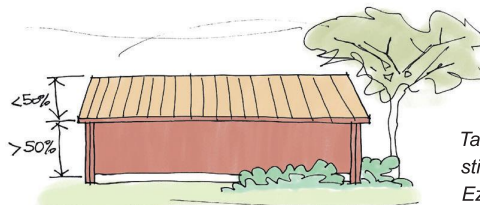

Illustration till förslag på riktlinjer för ny bebyggelse. Boningshuset ligger indraget från vägen med en till tomten anpassad placering. Uthuset underordnar sig boningshuset. Varierande takhöjd och siluett skapar en dynamisk anpassad gårdsmiljö. Mjuk vegetation av naturkaraktär ansluter till det omgivande landskapet. Av Ezequiel Pinto-Guillame.

Takets höjd bör inte överstiga vägglivets höjd. Av Ezequiel Pinto-Guillame.

Exempel på karaktär och placering av äldre bebyggelse

Torp placerat i skogsbryn

Bebyggelse utmed väg i höjdläge

Den täta placeringen av byggnader och staket ger bygatan en karaktäristisk småskalig och sluten inramning

Exempel på trädkantad bygata

Exempel på ekonomibygnadernas betydelse för upplevelsen odlingslandskapet och ett levande lantbruk. Ekonomibygnaderna har ett typiskt läge utmed den gamla byvägen.

Kringbyggd gårdsmiljö med manbyggnad och ekonomibygnader som inramar gårdstunet

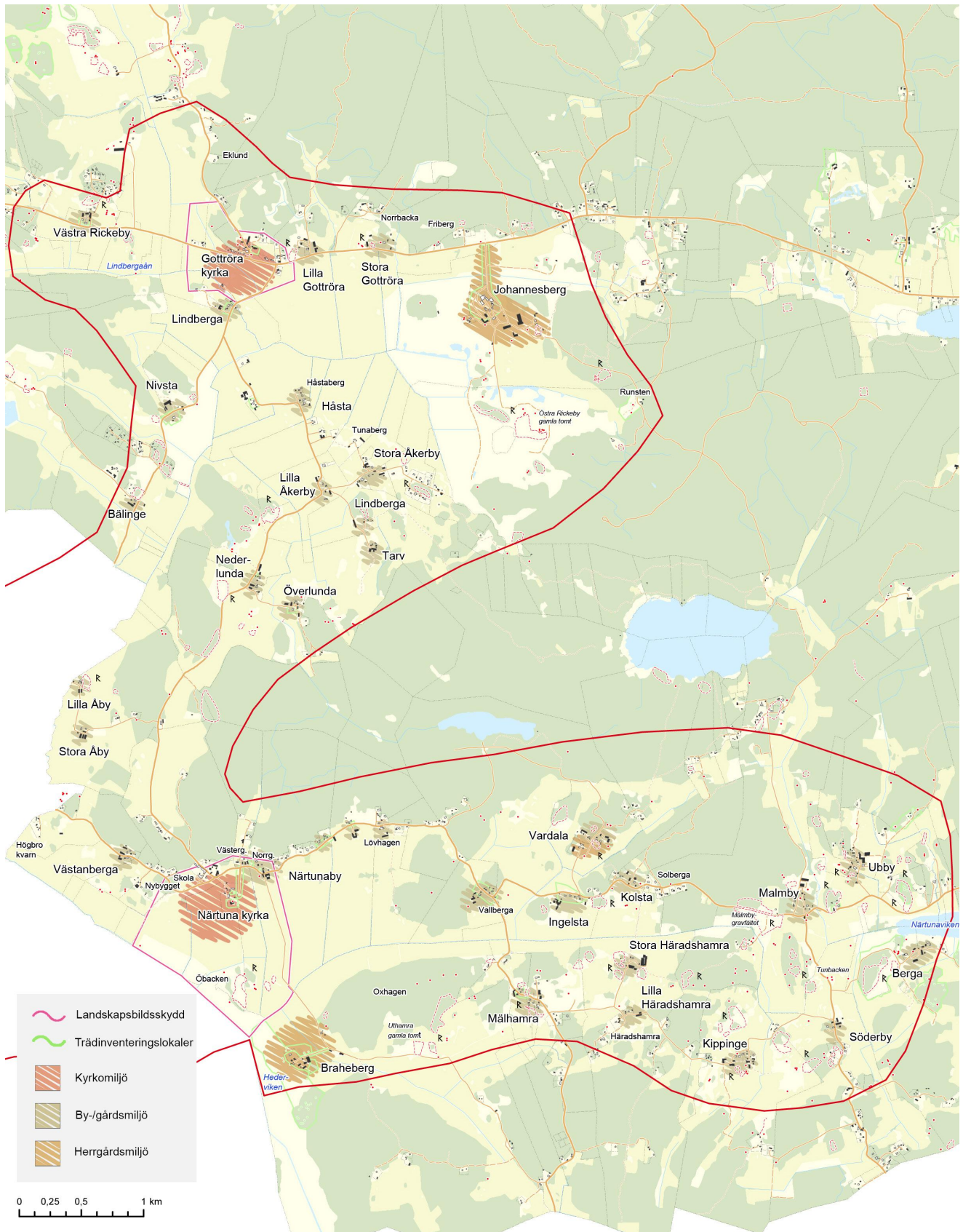
Karaktäristisk granitstolpe

Grönt gaturum längs bygata

Bebyggelse placerad med indrag från vägen

Källor

Litteratur

Calissendorff, K. 1966. Folklandstingstad och en gammal färdled. Fornvännen 61.

Hed Jacobsson, A. m fl, 2013. Vägen till Dejan och bryten. Skrifter från Arkeologikonsult nr 4.

Länsstyrelsen i Stockholms län. 2005. Naturminnen i Stockholms län. Rapport 2005:01.

Morger, K. 1990: Kulturminnesvårdsprogram för Norrtälje kommun. Del 1 och 2. Byggnadsnämnden och kulturnämnden i Norrtälje kommun.

Rosenberg, C.M. Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige 1882-1883

Svenska Gods och Gårdar. XI. Stockholms län. 1938

SNA Stockholm – Mälardalenregionen. 2008

Tham,W. Beskrifning öfver Stockholms län, 1850

Kartor

By	Åtgärd	Årtal	Aktbeteckning	Arkiv
Braheberg	Konceptkartan till den Häradsekonomiska kartan	1859-63	J112-84-20	RAK
Rånäs	Konceptkartan till den Häradsekonomiska kartan	1901-06	J112-84-15	RAK
V Rickeby	Storskifte, stängselåtgärd	1810	01-GOT-36	LMV
S Gottröra	Enskifte	1811	A32-7:4	LMV
L Gottröra	Storskifte på åker	1773	A32-6:2	LMV
Håsta	Laga skifte	1863	01-GOT-68	LMV
Närtunaby	Ägodelning	1707	A73-25:1	LMV
Närtunaby	Storskifte	1771	A73:25-2	LMV
Braheberg	Ägodelning	1703	A73-32:1	LMV
Malmby	Storskifte	1785	A73-22:1	LMV
Ubby	Storskifte	1755	A73-31:1	LMV
Berga	Ägomätning	1724	A73-2:1	LMV

Webadresser

<http://www.upplandia.se/>

<http://runeberg.org/>

<http://stockholmslansmuseum.se/>

KONTAKTUPPGIFTER

Norrtälje kommun
Box: 800, 761 28 Norrtälje
Telefon: 0176-710 00
E-post: norrtalje.kommun@norrtalje.se

norrtalje.se